

Stefan van der Poel

Tussen Aduard en Auschwitz

En die ene ben ik

Elie Aron Cohen (1909-1993)

Inleiding	7
Van Aduard naar Auschwitz	14
<i>'Ik heb boter op mijn hoofd'</i>	
Geen weg terug	37
<i>'Overal te gast en nergens thuis'</i>	
Het Duitse concentratiekamp	58
<i>'De oorlog woedt ondergronds door'</i>	
Het syndroom dat nooit verdween	74
<i>'Waarom doe je toch die dingen?'</i>	
Treinen naar Sobibor	97
<i>'Ik behoor tot kleine getallen'</i>	
Beelden uit de nacht	117
<i>'Een verschrikkelijke rijkdom'</i>	
Tussen Aduard en Auschwitz	129
<i>'Auschwitz grenst aan de achtertuin'</i>	
Tijdslijn	136
Bronnen- en literatuuroverzicht	138
Persoonsregister	144
Dankwoord	149

Inleiding

Op 18 januari 1945 verlaat Elie Aron Cohen Auschwitz. Het voelt als een overwinning en hij is dan ook vastbesloten niet in het kamp achter te blijven en daar de verdere ontwikkelingen af te wachten. Elie is aanvankelijk vol goede moed omtrent het naderende einde van de oorlog. Dat hij aan het begin staat van een lange dodenmars weet hij nog niet. In de volgende vier maanden verandert hij alsnog in een *Muselman*, een levend skelet, een geestverschijning.

Vlak voor zijn vertrek uit Auschwitz wordt hij door een medegevangene aangeklampt. ‘Elie jij moet me redden, jij moet me redden!’ Hij herkent de man niet en vraagt hem naar zijn naam. ‘Ik ben Jo Wolff uit de Folkingestraat.’¹ Jo is één jaar ouder dan Elie en groeide samen met hem op, zijn huis was slechts enkele huizen verwijderd van Elies ouderlijk huis in de Joodse buurt van Groningen. Het verblijf in het kamp heeft hem onherkenbaar veranderd. Jo overleeft de oorlog niet, Elie wel.

Hoe verder?

Waarom de één wel overleeft en de ander niet, is een even voor de hand liggende als moeilijk te beantwoorden vraag. Ook Elie worstelt na de oorlog met deze vraag. De jaren in het kamp blijven hem de rest van zijn leven als een donkere schaduw achtervolgen. Op zoveel momenten leek zijn dood onontkoombaar, zodat zijn overleven niet meer scheen te zijn dan een willekeurige speling van het lot. En ten koste van wat had hij overleefd? Is het in dergelijke omstandigheden niet beter te sterven om zo in ieder geval mens te blijven? Kortom, hoe betekenis te geven aan het verlies en het geweld dat je hebt ervaren? En hoe daarmee verder te leven?

Nico Rost, eveneens Groninger en kampoverlevende, verwoordt deze problematiek heel kernachtig in zijn kampdagboek *Goethe in Dachau*.

¹ E.A. Cohen, *De afgrond. Een egodocument* (Amsterdam: Paris/Manteau, 1971) 73. Het gaat hier om Jozeph Eliazar Wolff (1908-1944) die tussen 1930-1934 in de Folkingestraat 13a had gewoond. Zie: J.H. de Vey Mestdagh Stichting, *De Joodse inwoners van de stad Groningen en omstreken 1549-1945 en hun begraafplaatsen aldaar 1870-1945* (2006) 1013.

Waarvoor zullen we eigenlijk nog bang moeten zijn wanneer we levend uit deze hel geraken. Wanneer de vlektyphus en de doodsdreiging der SS achter ons liggen? Ik geloof: alleen voor ons geweten.²

Herinneren en vastleggen

Elie schrijft en herschrijft zijn kampherinneringen keer op keer. Door te schrijven tracht hij afstand te scheppen en zijn kampverleden te objectiveren. Schrijven en spreken over zijn kampervaringen vormen zo een ritueel om de dood op afstand te houden. De ervaringen worden op den duur geneutraliseerd tot een verhaal, een verhaal dat moet worden herhaald en soms aangepast. Een verhaal dat publiek vindt en weerklank, maar de vraag is of zijn getuigenis het overleven rechtvaardigt. Misschien is hij als overlevende per definitie schuldig, zeker nu zoveel naasten wel zijn vergast.

Al in 1947 en 1948 voert Elie lange gesprekken met medewerkers van het RIOD (Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie – later NIOD geheten) om zijn kampervaringen vast te leggen. Dit verslag wordt enkele jaren later gebruikt voor zijn proefschrift *Het Duitse concentratiekamp. Een medische en psychologische studie* (1952). Hierin tracht hij op objectieve wijze te beschrijven hoe de omstandigheden in het kamp waren, en hoe gevangenen en bewakers zich gedroegen. Weer enkele jaren later publiceert hij verscheidene medische artikelen waarin hij de term ‘post-concentratiekampsyndroom’ in Nederland introduceert: een term waarmee de langetermijneffecten van het leven in een kamp worden weergegeven. In *De afgrond* (1971) bundelde hij een serie interviews die door Joop van Tijn waren afgenomen en die eerder verschenen in *Vrij Nederland*. In *De negentien treinen naar Sobibor* (1979) gaat het weliswaar over een kamp waar hijzelf nooit verbleef, maar passages worden afgewisseld met eigen gedachten over het kampbestaan, zodat dit toch weer een persoonlijk boek is. Twee jaar voor zijn dood keert hij in *Beelden uit de nacht. Kampherinneringen* (1992) voor het laatst terug naar het kamp.

Elie groeit zo na verloop van tijd uit tot een bekende Nederlander op grond van zijn vele media-optredens en publicaties. Mensen sturen hem brieven waarin ze veelal zijn openhartigheid bewonderen, eigen ervaringen met hem

2 N. Rost, *Goethe in Dachau. Literatuur en werkelijkheid* (Amsterdam: L.J. Veen, 1947) 174.

delen of zijn hulp inroepen. Elie beschouwt het als zijn plicht te getuigen, maar is hij daartoe wel gerechtigd? Misschien zijn de ware getuigen niet diegenen die in het kamp ten onder zijn gegaan, gedood in de gaskamers.

Prominent met schuldgevoelens

Zelf acht hij zich de ideale getuige. Als arts heeft hij namelijk niet alleen verschillende kampen overleefd – Amersfoort, Westerbork, Auschwitz – maar heeft hij vanuit zijn positie als ‘prominent’ ook een scherp beeld ontwikkeld van het kampbestaan. Hoe het kamp functioneerde, welke mensen nog even in leven mochten blijven en welke niet, hoe je je diende te gedragen om zo min mogelijk op te vallen, en welke mentaliteit (‘kampmentaliteit’) je je eigen diende te maken om je overlevingskansen te vergroten. Door zijn kampervaring en die bijzondere kamppositie als prominent eist hij in het naoorlogse leven geregeld het recht op te spreken en te oordelen over kwesties die het kamp betreffen. Hij behoort immers niet alleen tot het geringe aantal kampoverlevenden, hij is daarnaast arts en heeft veel publicaties over de kampproblematiek op zijn naam staan. Hij is immers de eerste die in Nederland op wetenschappelijke wijze over het kampbestaan heeft geschreven. Hij introduceerde het begrip post-concentratiekampsyndroom in Nederland. Ook na de oorlog acht hij zich een prominent. En toch wordt hij dan over het hoofd gezien.

Tegelijkertijd voedt deze prominente positie zijn schuldgevoelens. Zo is hij niet in staat geweest zijn naasten te redden. Verder heeft hij in Auschwitz meegewerkt aan de selecties en de geselecteerden vervolgens geholpen in de vrachtauto's te stappen die hen regelrecht naar de gaskamers brachten. Ook heeft hij in Westerbork mensen van de deportatielijsten geschrapt, waardoor anderen in hun plaats werden gedeporteerd en is hij opgetogen geweest wanneer er weer tijdig nieuwe ‘aanvoer’ in Westerbork arriveerde zodat hij en zijn familie voorlopig niet naar het Oosten hoeven. Tot slot heeft hij dodelijke injecties toegediend aan mensen die door hun gedrag mogelijk een gevaar vormden voor de andere gevangenen in de barak. Morele dilemma's in overvloed dus, genoeg voor een heel mensenleven.

De weg terug

In deze biografie staan de kampervaringen en de doorwerking daarvan in Elies leven centraal. De nadruk ligt dus op zijn naoorlogse leven. Het vooroorlogse leven speelde zich af op een andere planeet en is een onderwerp dat zelfs in gezinsverband niet wordt besproken. Groningen, waar hij opgroeide en studeerde, en Aduard, waar hij huisarts was, vormen een onbereikbaar ideaalbeeld. Beide plaatsen vertegenwoordigen een tijd waarin de wereld nog heel was. De kloof met de naoorlogse wereld blijkt onoverbrugbaar. Het vooroorlogse Joodse leven in Groningen bestaat niet meer en van de Aduarder Joden leeft er welgeteld nog één. ‘En die ene ben ik’, zoals hij in 1984 tijdens een 4-mei-toespraak in Aduard laat weten.

De oorlog vormt voor hem niet alleen een breuk tussen twee werelden, maar ook tussen Joden en niet-Joden. En zelfs binnen de Joodse gemeenschap trekt Elie scheidslijnen. Zo zijn er Joden die de oorlog in het buitenland hebben doorgebracht, Joden die in onderduik de oorlog hebben overleefd, en zij die, zoals Elie, in het kamp hebben gezeten. Voor Elie bestaat tussen deze groepen een duidelijke hiërarchie, een hiërarchie in leed waarbij de laatste groep, de kampoverlevenden, verder kan worden onderverdeeld naar het specifieke kamp waar zij verbleven. Keer op keer laat hij weten dat de ervaringen van de één onvergelijkbaar waren met de ervaringen van de ander omdat de omstandigheden zo uiteenliepen. Daarmee bakent hij ook zijn eigen ervaringen, zijn naoorlogse exclusiviteit, strikt af.

Familiebanden

Elie verliest zijn vrouw Ali en zoontje Ronnie in Auschwitz. Teruggekeerd in Nederland heeft hij nog welgeteld één familielid over (met vrijwel dezelfde naam): Elias Izak Alex Cohen, roepnaam eveneens Elie. Deze neef overleefde Sobibor, een kamp waarover in Nederland lange tijd nauwelijks iets bekend is en waar Elie Aron Cohen zijn boek *De negentien treinen naar Sobibor* (1979) aan wijdt. Als dienstdoende arts in Westerbork heeft hij deze negentien treinen met onbekende bestemming zien vertrekken, en sommige inzittenden nog de hand geschud.

Neef Elie verloor net als Elie zelf zijn vrouw en zoon. Deze neef hertrouwt na de oorlog met zijn schoonzus Frieda, die haar man in het kamp heeft

verloren. Wel is haar dochter in leven gebleven, iets wat (neef) Elie haar lijkt te verwijten. Want waarom heeft zij wel het geluk nog een dochter te hebben en is zijn zoon vermoord? Deze neef leidt een ‘verkreukeld en ongelukkig leven’.³ Contact tussen beide Elies is er wel, maar blijft beperkt. De fysieke afstand (neef Elie woont in Amsterdam) en de sociale afstand (hij handelt in ijzer) bemoeilijken dit.

Elie zelf hertrouwt in 1947 en wel met een van oorsprong Duits-Joodse vrouw: Margot Herrmann. Zij heeft met haar ouders en zus de oorlog in het neutrale Zwitserland doorgebracht en behoort zo, in Elies ogen, tot een heel andere categorie Joodse overlevenden. Elie begint in datzelfde jaar opnieuw een artspraktijk en het gezin wordt na enkele jaren uitgebreid met twee kinderen: Naomi (1950) en Dan (1954). In Arnhem kan hij bij toeval een praktijk overnemen en daar blijft hij de rest van zijn leven wonen, ondanks terugkerende plannen naar Palestina/Israël te emigreren. Reeds voor de oorlog was hij zionist en dat blijft hij ook na de oorlog, maar de daad bij het woord voegen en daadwerkelijk op *alija* gaan blijft een plan voor een toekomst die nooit zou aanbreken.

‘Hij schreeuwde zijn rouw uit’

Het kamp vormt een belangrijk deel van Elies identiteit, evenals zijn positie als arts. Afkomstig uit een arm Joods gezin (vader was kelner) gold ‘arts-zijn’ binnen zijn milieu als het hoogst haalbare. Zijn ouders steunden hem in dit streven waar ze konden. Dat het ‘arts-zijn’ tevens zijn redding blijkt in het kamp, heeft Elie altijd onderstreept. Het vormt een reden tot postume dankbaarheid. Zij hebben indirect bijgedragen aan zijn overleven. Het arts-zijn is, zoals hij zelf cynisch formuleert ‘*het* beroep voor de kampen.’⁴ Dat hij na de oorlog opnieuw huisarts met een eigen praktijk wil worden, stond voor Elie al snel vast. Het vooroorlogse aanzien moet worden hersteld. Net als zijn proefschrift onderstreept het zijn overwinning op de nazi’s, die hem als ongedierte hadden behandeld, maar hem er uiteindelijk niet onder hadden gekregen.

³ Dan Cohen in een interview met de auteur (30/1/2023).

⁴ Verslag E.A. Cohen NIOD toeg. 2501 inv. nr 1085. III Westerbork 23.

Toch verloopt de terugkeer naar het ‘normale leven’ uiterst problematisch. De kampervaringen en de kampmentaliteit zitten hem in de weg. Deze dwingen hem de praktijk in 1966 te beëindigen en het rustiger aan te doen: zijn hart kan het letterlijk niet meer aan. Voor de gemeente Arnhem wordt hij schoolarts en zo krijgt hij meer tijd voor onderzoek en publicaties over het kampleven en de gevolgen daarvan.

Zijn publicaties en zijn gedragingen vallen niet bij iedereen in goede aarde. Vele bekenden, collega’s en zelfs vrienden haken na verloop van tijd af en tot nieuwe vriendschappen is hij nauwelijks in staat. De tragiek van het kampbestaan blijft zo zijn tol eisen. Volgens zoon Dan schreeuwde vader zijn rouw uit, ‘het was dagelijkse kost’. Zijn vaders publicaties beschouwt hij bovenal als een intellectuele schreeuw.⁵

Correspondentie

Wat deze biografie toevoegt aan de bestaande kampliteratuur is dat deze grotendeels op primair bronnenmateriaal is gebaseerd, en wel in de vorm van overgeleverde brieven. Brieven die Elie tussen juni 1945 en december 1947 wekelijks schrijft aan zijn schoonzus in New York (later Palestina) en de vele brieven die hij gedurende veertig jaar – tussen 1952 en 1993 – ontvangt van bewonderaars, critici, kampgenoten, en vele anderen uit binnen- en buitenland. Deze brieven vormen niet alleen een omvangrijke en interessante bron, maar bieden tevens een fraai tijdsbeeld waarin de positie van de Shoah binnen de naoorlogse geschiedenis begint te verschuiven. Bovenal geven de brieven een zeer persoonlijk perspectief op het leven en de persoon van Elie. Ze bieden inzicht in de problemen waarmee hij zich geconfronteerd zag: zijn karakter en drijfveren, maar ook zijn onhebbelijkheden. Ook de voor dit boek gevoerde gesprekken met de beide kinderen, Dan en Naomi, versterken het persoonlijke en intieme karakter van deze teksten.

De brieven vormen de ruggengraat van deze biografie. De vele citaten illustreren en verhelderen de wereld waarin Elie leefde. Daarnaast zijn Elies publicaties en interviews natuurlijk mooie toegevoegde bronnen. Het is hierbij overigens interessant te zien hoe toon en inhoud afwijken van die in zijn

5 Dan Cohen in een interview met de auteur (30/1/2023).

brieven. Is hij in zijn publicaties veelal redelijk en genuanceerd, in zijn brieven is de nuance geregeld ver te zoeken.

Persoonlijke drijfveer

Naast dit bronnenmateriaal is er ook een meer persoonlijke reden voor het schrijven van deze biografie. Elie begeleidt mij al meer dan twee decennia tijdens mijn onderzoek naar het Joodse verleden van Groningen. In mijn proefschrift – *Joodse stadgers. De joodse gemeenschap in de stad Groningen, 1796-1945* (2004) – speelt Elie al een centrale rol. Veelvuldig fungeert hij daarin als bijzondere bron daar zijn leven zowel het vooroorlogse als het naoorlogse leven overspant. Het proefschrift opent zelfs met hem en wordt gevolgd door een citaat waarin Elie de Folkingestraat typeert. Hij is mij, kortom, al lange tijd vertrouwd en daarom gebruik ik ook zijn voornaam en niet het wat onpersoonlijke ‘Cohen’. Helaas heb ik hem nooit ontmoet, wel passeer ik vrijwel dagelijks zijn ouderlijk huis.

Tot slot is er ook nog een directe aanleiding voor het schrijven van deze biografie: het streven om in Aduard een nieuwe brug over het Van Starckenborghkanaal naar Elie Aron Cohen te vernoemen, de voormalige huisarts. Dit is in mei 2023 daadwerkelijk gelukt en leidde tot veel publiciteit, verschillende lezingen, podcasts en manifestaties. Elie keert zo postuum weer terug naar het Noorden.

Van Aduard naar Auschwitz

‘Ik heb boter op mijn hoofd’

De Folkingestraat vormde lange tijd het centrum van de ‘Joodse buurt’⁶ in Groningen. Een straat waar zowel Joden als niet-Joden leven en waar zich niet alleen de synagoge, het rabbinaathuis en een Joods leerhuis bevinden, maar ook een christelijke lagere school. De bewoners zijn vooral kleine middenstanders: bakkers, slaggers, poeliers, kledinghandelaren en een enkele café- en hotelhouder. Veel speelt zich op straat af, mensen zitten buiten en de etalages worden verlengd tot op de stoep.

Een opmerkelijk etablissement is het bordeel of – zoals het toen heette – een ‘café met damesbediening’ van de niet-Joodse ‘moeke Niemeijer’. Daar schuin tegenover, op nummer 19^a, boven de koosjere slagerij van Louis van Adelsbergen, woont Elie samen met zijn ouders en zus Bertha.

Ook wij jongetjes stonden op goede voet met moeke Niemeijer en de bij haar inwonende vrouwen. We deden graag boodschappen voor ze, en ieder jaar mochten wij met Kerstmis cadeautjes halen, die bij de stralende kerstboom op ons lagen te wachten. Wij vonden dit de meest normale zaak van de wereld.⁷

Elies beeld van Joodse jongens, cadeaus uitpakkend onder ‘moekes’ kerstboom, symboliseert op indringende wijze de mate van integratie die de Groningse Joden rond 1920 hadden bereikt.

6 Grofweg de buurt tussen Gedempte Zuiderdiep, Schoolholm, Vismarkt en Haddingestraat. Ik schrijf het woord Jood consequent met een hoofdletter tenzij het een citaat betreft. Het onderscheid religie (onderkast) en volk (kapitaal) wordt anders erg verwarrend. Citaten worden natuurlijk niet aangepast.

7 Cohen in *Nieuwsblad van het Noorden* (1/5/1970). Verschillende citaten en andere informatie heb ik eerder gebruikt in *Joodse stadgers. De joodse gemeenschap in de stad Groningen, 1796-1945* (Assen: Koninklijke Van Gorcum, 2004).